УДК 811.161.2’36-112

© 2013 **Козіна Ю. (Ялта)**

КАТЕГОРІЯ ІСТОТИ / НЕІСТОТИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ’ЯНСЬКІЙ МОВІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті проаналізовано вплив різних чинників на оформлення категорії істоти / неістоти в оригінальних та перекладних текстах періоду Київської Русі, написаних церковнослов’янською мовою.

Ключові слова: *категорія істоти / неістоти, стара / нова форма акузатива, семантика субстантивів.*

В українському мовознавстві останніх десятиліть помітне місце посідають діахронні дослідження граматичних форм субстантивів у тісному зв’язку зі змістом цих мовних одиниць, адже аналіз семантики іменників є важливим для встановлення шляхів та причин виникнення формальної диференціації лексем у межах певної мовної категорії. Становлення категорії істоти / неістоти мовознавці переважно розглядають на матеріалі світсько-літературних пам’яток, оскільки саме у них зафіксовано найбільше елементів живого мовлення. Так, вплив граматичних чинників (наявність / відсутність прийменників при означуваному слові, функціонування залежних слів, інверсійне виділення додатка у реченні, належність субстантива до певної давньої основи, рід іменників, їхнє число) та семантичних (належність до певного соціального статусу, вагомість об’єкта для мовця тощо) на граматикалізацію значення істоти переважно у текстах, писаних на території Київської Русі, стає предметом дослідження у працях А. Болєк, О. Ільченко, К. Кедайтене, В. Криська, В. Мадояна, Є. Тимченка, О. Томсона та інших. Але оскільки пам’ятки відображають поширення форми знахідного-родового відмінка серед субстантивів на позначення назв істот неодночасно і не в усіх позиціях, варто звернути увагу на давні тексти (XI–XIII ст.), що мали релігійний характер, адже „характерною особливістю найдавнішої частини збереженої рукописної спадщини Давньої Русі є її переважно церковний або церковно-літургійний характер” [5, с. 24]. Тому **мета** статті – простежити вплив різних чинників на оформлення категорії істоти / неістоти в оригінальних та перекладних текстах періоду Київської Русі, написаних церковнослов’янською мовою.

У церковних джерелах наявні беззаперечні приклади з ґенітивно-акузативними конструкціями як у прямому, так і в непрямому додатку в іменниках чоловічого роду у формі однини на позначення осіб з різним соціальним статусом, а також осіб соціально нейтральних: *и наоучить кождо искренѧго своего. и ч҃лкъ* ***брата*** *своего* (1054 ІлСл 84); *свободи ꙗко* ***ч҃лка*** *печатлѣша въ гробѣ* (85); *мертвыа въскрѣси ѡни же ꙗко* ***злодѣа*** *мѫчивше* (86); *оуже не закалаемь бѣсомъ друѫгъ* ***дрѫга*** (89); *нъ дрѫгъ* ***дрѫга*** *и всь животъ нашь томѫ прѣдаемь* (90); *сътворьшааго нашего* ***оучителѫ*** *и* ***наставника*** *великааго* ***кагана*** *нашеа земли* (91); *ꙗко ѡбративыи* ***грѣшника*** *ѿ заблꙋжденїа пѫти его спсеть дшѫ* (96); *его ж сътвори гь* ***намѣстника*** *по тебѣ* (97); *всѣмь симъ* ***строителѭ*** *видѣ же* (98); *єгда кто* ***слѣпьца*** *многовидяща нарєчєть* (1076 ІзбСв 293); *имѣя и нѣкоєго* ***ученика*** *съ собою въ нустыни* (515); *ни надѣися на* ***брата*** (XII ДЗ 109); *ѡбрѣтє прѣжє.* ***брата*** *своѥго симона* (1283 ЄвЄ 43); *ѡц□ь бо любить* ***сн□а*** *и всѧ показаѥть ѥмоу* (50); *нъ да вси чтоуть* ***сн□а*** *ѩко жє чтоуть* ***ѡц□□а****. иже нѣ чтєть* ***сн□а*** *нѣ чтєть* ***ѡц□□а*** *иже* ***посла*** (Там само); *нынѣ жє видѣша и въ знєнавидѣша мєнє и* ***ѡц□□а*** *моѥго* (59); *прїшєдъшю же ѥмоу въ дъмъ. пристоуписта к нємоу* ***слѣпца*** *и гл□□а има* (111). Нова форма акузатива, наявна у наведених прикладах, що були взяті як з оригінальних, так і з перекладних пам’яток, свідчить про певну особливість у мовленні того часу, яку писарі, напевне, враховували, перекладаючи церковні тексти. Проте поряд з ґенітивно-акузативними конструкціями у церковно-літературних пам’ятках періоду Київської Русі функціонують іменники на позначення осіб у формі знахідного-називного. Показовим є приклад, який дібрала О. Ільченко з „Пандекта” Антіоха Чорноризця: *Не буди лъжъ послухъ* ***на свои гражданинъ****, сирѣчь* ***на свои єдиновѣрьникъ*** (XI 93), у якому дослідниця звернула увагу на невизначеність суб’єктів, належність їх до групи подібних. „Причина збереження старої форми знахідного відмінка криється в контекстній семантиці розглянутих іменників: узагальнювальний зміст лексем. Адже наявність прийменника <...> не заважала перекладачам вживати і нову форму знахідного відмінка” [2, с. 61]. Цілком логічно констатувати, що у давньоруськоукраїнський період мовна практика не диференціювала у знахідному відмінку назви осіб різного соціального статусу: *приставлю ко вратомъ* ***хромца*** *и с нимъ* ***слѣпца*** (XII КТур 292); *Рече бог: створим* ***человѣка*** *по образу нашому и подобию* (294); *многа благая* ***господина*** *внутрь суть* (296); *ниня же зрю тебя акы* ***злодѣя*** (312); *сь же послухавсь* ***отца*** *, бі сі бість человѣк, да змия погубить и*

***человѣка** обожить* (318).

З лінгвістичної літератури [1; 6 та інші] відомо, що нова форма знахідного відмінка в іменниках на позначення осіб заступає стару форму акузатива не в усіх давніх основах одночасно. В іменниках чоловічого роду з давніми основами на **-й* (*сынъ*) та**-ĭ* (*тать, зѧть, гость*) використання знахідного-родового та знахідного-називного мало невпорядкований характер. Однак О. Шахматов вказав на наявність усіх умов для заміни старої форми акузатива новою в іменниках з давньою основою на **-й,*-ĭ* та звернув увагу на появу закінчення *-а* у знахідному відмінку в цих іменниках раніше, ніж у родовому, бо основною причиною швидшого закріплення нової форми акузатива-ґенітива було усвідомлення цієї форми як показника категорії особи [7, сс. 236, 237, 240], наприклад: *има же вѣроваша въ іс̃с хс̃а **сн̃а** бж̃їа асїа і ефесъ и паомъ іѡан'на бгословьца* (1054 ІлСл 91); *и узрѣ с горы тоя **сына** своего распинаема на крестѣ* (1106–1108/XV ХД 38); ***ѡц**ь бо любить **сн**а и вса показаѥть ѥмоу* (1287 ЄвЄ 50); *послахъ поясъ **сына** моего по повелѣнію того* (XIII/XV КП 7). Особливість семантики субстантива *сынъ*, на думку О. Ільченко, полягає у наявності семи „належність комусь, чиясь власність, родинний зв'язок з кимось" [2, с. 75]. Однак функціонування цієї лексеми у значенні „дитина" [4, с. 95] не заважає іменнику *сынъ* мати нову форму акузатива, на відміну від назви на позначення немовлят, що виступає у формі знахідного-називного внаслідок неможливості виконувати роль активного об'єкта через свою вікову недієздатність: *но зри на мя аки мати **на младенцъ*** (XII ДЗ 115).

Цікавим фактом є те, що інверсія передбачає об'єкт, представлений у формі знахідного-родового. „Інверсія – розміщення додатка перед присудком – свідчить про логічне виділення об'єкта, тобто його актуалізації" [2, с. 77], наприклад: ***Мужа** бо мудра посилай* (1106–1108/XV ХД 388).

Таким чином, для української мови церковного спрямування періоду Київської Русі коректніше говорити про наявність категорії „актуалізованого об'єкта", адже у зібраному мовному матеріалі назви осіб чоловічої статі представлені в основному у формі знахідного-родового, незалежно від граматичних та синтаксичних умов.

З хронологічного погляду еволюція категорії істоти / неістоти пройшла певні стадії розвитку, відповідно до яких оформлення акузатива у множині відбувалося значно пізніше, ніж в однині. У давній період розвитку української мови заміна акузатива ґенітивом у формі однини не мала відображення в іменниках у формі множини, на що вказує матеріал „Слова про закон і благодать" Іларіона, у якому, за нашими спостереженнями, майже всюди вживано стару форму знахідного відмінка: *ıако призрѧ призри на **люди** своа* (1050 ІлСл 78); *съвокѫпивъ въ едино **аг̃глы** и **чл̃кы*** (81); *рабичишти на **сыны** свободныа* (Там само); *бо законъ и **пророкы**. распѧша и. ты ж ни закона ни пророкъ почитавъ* (94); *къ семѫ же виждь и блг̃овѣрнѹю снохѫ твою еринѹ. виждь **вьноукы** твоа и **правноукы**. како живѫть* (98). Показовими є приклади, у яких наявні стара форма множини та нова форма однини знахідного відмінка: *къ семѫ же и гѹгънахомъ. ıазыкы нашими. молѧше **идолы**. а не **ба̃** своего и **творца*** (1050 ІлСл 89); *И на том же камени пророкъ Давидъ видѣ **аггела**, стояща съ оружием нагим и сѣкуща **люди** израилевы* (XII ХД 42); *поноуди іс̃ъ **оученикі** своѧ вълѣсти въ корабль. и варити на иноу страноу* (1287 ЄвЄ 114). Якщо акузативно-номінативна форма наявна внаслідок впливу старослов'янської мови, то форма акузатива-генітива вказує на особливості живого мовлення. Причини закріплення нової форми знахідного відмінка у цій групі субстантивів можна вбачати і в дії аналогії до форм займенників, адже в пам'ятках церковно-релігійного спрямування XI–XIII ст. акузативно-ґенітивні конструкції представлені переважно в особових займенниках *ны, вы*, які мали форму родового-знахідного множини *насъ, васъ* [1; 6], наприклад: *аψє вєсь миръ **васъ** нєнавидить. видитє ıако прѣжє мєнє васъ възнєнавидѣ* (1283 ЄвЄ 58); *ıако же ѿ всєго мира нѣ(с)тє нъ азъ избрахо вы ѿ всєго мира. сєго ради ненавидить **васъ** міръ* (59); *аψє мєнє изгнаша и **васъ** иждьноуть. ащє ли слово моѥ съблюдоша. и вашє соблюдоуть* (Там само).

Активний процес заміни старої форми акузатива новою в іменниках на позначення назв осіб у XI–XIII ст. дозволяє зробити припущення, що це могло сприяти аналогічній заміні в субстантивах на позначення тварин. Найперші синтаксично та лексично різнобічні приклади з формою знахідного-родового трапляються в оригінальних та перекладних пам'ятках церковно-книжного характеру, „що є цілком закономірним в умовах абсолютної переваги цього типу джерел серед давньоруських рукописів, що дійшли до нас" [3, с. 233], наприклад: *А ıадѫщеи **вълка** <...> **пса**. коткѫ. **ежа** <...> да покаетсѧ лѣ(т) д* (XII ДрДух 145); *Коли пожреть синиця **орла**, коли каменіе в(ъ)сплавлет по водѣ, и коли иметь свиніа на бѣлку лаяти* (XII ДЗ 24); *Добра бо **пса** князи и бояре любят* (25); *мнихъ, имъ за броздоу ц(с)рва **конѧ*** (XIII–XIV СДЯ IV 251). Поява нової форми акузатива в церковних текстах може бути зумовлена наявністю флексії знахідного відмінка, омонімічної родовому, у мові оригіналу, а саме – у південнослов'янських пам'ятках, які перекладені

в XI–XIII ст. На запозиченість форми знахідного-родового, її непитомий східнослов'янський характер вказують іменники на позначення неособової істоти (іноді й у функції непрямого додатка), що представлені у старослов'янських рукописах формою акузатива-ґенітива, наприклад, у перекладі з грецької „Хроніки Костянтина Манасії": „*мрамор снѣгозраченъ* ***вола*** *великоребра въображаетъ и* ***льва*** *назнаменоуетъ, наскачѧща* ***на вола*** *и пиѫща кръвь* (XII/XIV 192)" [3, с. 233]. Засвоєння подібних конструкцій у мові південних слов'ян могло сприяти переходу такої форми акузатива і в прийменникові словосполучення в перекладних текстах Київської Русі: *приде ре(ч), козелъ доже и до ѡвна, рогы имоущю, и соуровъ бы(с) и нападе* ***на ѡвна*** (XIII СДЯ IV 236). Однак відносно менше вживання форми знахідного-родового (порівняно зі знахідним-називним) у канонічних старослов'янських текстах дозволяє погодитись із припущенням про „праслов'янські витоки аналізованої форми, що затверджувалась в різних мовах і діалектах паралельно, хоча і з різною інтенсивністю" [Там само]. Однозначно можна стверджувати, що назви особової та неособової істоти сприймались (унаслідок їхнього онтологічного статусу) мовцями тільки як назви істот. У прикладі *и милоуѥть правьдникъ* ***д□ша скотъ*** *своихъ* (1271 СДЯ IV 527) тварини мають душу, яка є ознакою лише живих предметів. Така однорідність простежується і в інших контекстах: *оуби* ***льва****, оуби же и* ***моужа*** *Егоуптѧнина* (XIII/XV ХА 132). Логічно допустити, що заміна старої форми знахідного відмінка новою в назвах неособової істоти відбувалася не під впливом аналогічної заміни в субстантивах на позначення осіб, а паралельно з ними, лише з меншою інтенсивністю. Зокрема уповільнений процес граматичного позначення істоти фіксують назви тварин у формі множини: *ꙗко ж събирать кокошь* ***птеньцѣ*** *под крилѣ свои* (1050 ІлСл 87); *и повелѣ Ѡльга ꙗко смерчесѧ пустити* ***голуби*** *и* ***воробьи****. воемъ своимъ* (1118 СДЯ I 475); *Воззри на* ***птица*** *небесныа* (XII ДЗ 136). У більшості контекстів вибір форми знахідного-називного, а іноді й власне знахідного, зумовлений семантикою субстантива: тварини дорівнюють іншим багатствам, певним товарам, тобто сприймаються як речі, неживі предмети. В інших випадках назви тварин позначають збірні поняття, без конкретизації, як наслідок – об'єкт не маркується. У перекладному тексі „Хроніки" Георгія Амартола яскраво простежена різниця у поширенні омонімії форм знахідного і родового відмінків у субстантивах різних граматичних форм: акузативно-ґенітивна конструкція наявна у формі однини, тоді як у формах множини є хитання у виборі форми знахідного відмінка: *Селивестръ же ре(ч): пи(ш)ть бо сѧ: г(с)ь мр҃твить и живить <…> нынѣ пакы призови въ оуши волоу то же имѧ, и живъ боудеть <…> аще ли ни, азъ вл(д)коу Х(с)а призовоу и въскр҃шю* ***быка*** (XI/XIII–XIV ХА 336), але *пожираше <…> и* ***псы*** *и котелѧ и* ***вороны*** *многы все гадныхъ ѡбразъ и четвероножныхъ* ***звѣрии*** (Там само).

Аналіз мовного матеріалу, дібраного з пам'яток конфесійного стилю XI–XIII ст.., дозволив говорити про певні особливості поширення нової форми акузатива в іменниках різних лексико-граматичних груп. У функції додатка найчастіше марковану форму об'єкта мали іменники на позначення загальних назв у формі однини, заміна флексії акузатива у яких відбувалась паралельно, незалежно від типу давньої основи. Консерватизму форм знахідного відмінка у цих лексемах сприяли семантика контексту, суб'єктивне ставлення мовця до об'єкта, адже ні наявність / відсутність прийменника, ні належність названої особи до певного соціального класу не були визначальними у виборі форм акузатива. Семантика множинності уповільнювала процес оформлення категорії істоти / неістоти в назвах осіб у формі множини, у яких (за аналогією до форм однини) заміна старої форми акузатива інтенсивніше простежена у субстантивах чоловічого роду. Назви представників фауни у текстах конфесійної літератури постають як повноправні учасники подій (тобто є актуалізованими, вагомими для мовця), що відбито на граматичному рівні в маркованій формі акузатива, але лише у формі однини. У формі множини назви тварин функціонують у старій формі акузатива внаслідок своєї контекстуальної невизначеності, неконкретності (аналогічно до назв осіб у відповідній граматичній формі). Однозначно можна стверджувати, що тексти релігійного змісту фіксують унормоване вживання форм акузатива у назвах живих предметів: відображають, як суб'єктивне (контекстуальне) використання граматичних засобів поступово стає абсолютним.

Література

1. Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
2. Ильченко О. С. Семантика грамматики : оппозиция одушевленности-неодушевленности в синхроническом и диахроническом аспектах : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Ильченко Ольга Сергеевна. – Краснодар. – 2004. – 231 с.
3. Крысько В. Б. Переходность, объект, одушевленность в истории русского языка : дис. ... д-ра

филол. наук : 10.02.01 / Крысько Вадим Борисович. – М., 1994. – 454 с.
4. Кузнецов П. С. Очерки исторической морфологии русского языка / П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 276 с.
5. Левшун Л. В. История восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л. В. Левшун. – Минск : Экономпресс, 2001. – 352 с.
6. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Радянська школа, 1964. – Ч. І. – 235 с.
7. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Учпедгиз, 1957. – 399 с.

Список умовних скорочень використаних джерел

1. **ДЗ** – Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / [подгот. к печати Н. Н. Зарубин]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – XVI, 166 с., XIII.
2. **ДрДух** – Смирнов С. Древнерусский духовник. Исследование с приложением : [материалы для истории покаянной дисциплины] / С. Смирнов. – М. : ОИДР, 1914. – 872 с.
3. **ЄвЄ** – Євсевієве Євангеліє : [наукове видання] / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : КСУ, 2001. – 320 с. – (Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури).
4. **ІлСл** – Молдован А. М. „Слово о законе и благодати" Иллариона / А. М. Молдован. – К. : Наукова думка, 1984. – 238 с.
5. **КП** – Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : [репринтне видання] / Д. І. Абрамович. – К. : Час, 1991. – 280 с.
6. **КТур** – Из „Притч" и „Слов" Кирила Туровского // Памятники литературы Древней Руси : XII век. / [сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева ; подготовка текста, перевод и комментарии В. В. Колесова]. – М. : Худож. лит., 1980. – С. 290–325.
7. **СДЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : у 10 т. / [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–5.
8. **ХА** – Истрин В. М. Книгы временъныꙗ и ѡбразныꙗ Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ : [текст, изслѣдованіе и словарь] / В. М. Истрин. – Петроградъ : Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. 1 : Текстъ. – 612 с.
9. **ХД** – Хождение игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси: XII век. / [сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; подготовка текста, перевод и комментарии Г. М. Прохорова]. – М. : Худож. лит., 1980. – С. 24–115.

В статье проанализировано влияние различных факторов на оформление категории одушевленности / неодушевленности в оригинальных и переводных текстах периода Киевской Руси, написанных церковнославянским языком.

Ключевые слова: *категория одушевленности / неодушевленности, старая / новая форма винительного падежа, семантика субстантивов.*

The article analyzes the impact of various factors on the animate / inanimate category in the original and translated texts of Kiev Rus, written by the Church Slavonic language.

Key words: *animate / inanimate category, old/new forms of accusative, the semantics of substantives.*